

UNIWERSYTET WARMIŃSKO-MAZURSKI W OLSZTYNIE
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY IN OLSZTYN

P
Prace
J
językoznawcze
Papers in Linguistics

XIX/1
2017

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO
OLSZTYN 2017

ARTYKUŁY

Maria Biolik

Olsztyn

e-mail: maria.biolik@uwm.edu.pl

Elementarz gwary warmińskiej jako pomoc dydaktyczna w kształceniu logopedów

The Elementary Handbook of Warmia dialect as a teaching aid in the training of speech therapists

The article points out a potential utility of *The Elementary Handbook of Warmia dialect* in teaching auditory identification of dialectal speech phones which are not found or have different articulation in standard Polish.

Słowa kluczowe: dydaktyka, elementarz gwarowy, dialekt, logopedia, słuch

Key words: didactics, elementary handbook in a dialect, dialect, speech therapy, hearing

Zagadnienia języka i mowy są przedmiotem zainteresowań wielu dyscyplin naukowych. Doskonalenie procesu mówienia, sprawne i poprawne posługiwanie się językiem jest też zadaniem logopedy, który ucząc innych poprawności wymawianiowej, musi wypracować własny warsztat badawczy i uzyskać solidne wykształcenie lingwistyczne (Grabias 2001: 11–43). Wagę wykształcenia lingwistycznego logopedów podkreśla wielu badaczy, praktyków i teoretyków tej dyscypliny naukowej (Marciniak-Firadza 2014: 142). Bez wiedzy o systemie językowym nie można rozpoznać zaburzeń i zmniejszeń pojawiających się w wypowiedziach pacjentów. Jak pisze Renata Marciniak-Firadza: „dla logopedy, który ma zaplanować i prowadzić terapię logopedyczną, podstawowym i pierwszym krokiem jest opisanie występujących nieprawidłowości w mowie dziecka (pacjenta). Zatem logopeda musi dysponować odpowiednią wiedzą i umiejętnościami, które umożliwią mu wykonanie tej czynności” (Marciniak-Firadza 2014: 143). Nie należy jednak zapominać, że oprócz wiedzy lingwistycznej, na wykształcenie logopedy składają się elementy nauk medycznych, wiadomości z zakresu psychologii i pedagogii, a szczególnie przydatna jest umiejętność interpretacji wiedzy teoretycznej (Mierzejewska 2000: 10–14).

Wielu badaczy zwraca uwagę na to, jak ważne w kształceniu logopedów i ich późniejszej pracy zawodowej jest słuchanie i trening fonetyczny polegający na kształceniu słuchu. Wiadomo, że cały proces mówienia jest zależny od percepcji słuchowych wypowiedzi mówionych, które kształtują się w okresie rozwoju mowy (Kurkowski 2001: 267–272). Krążące w środowiskach logopedów kwestionariusze „służą do badania nazywania, a opis ogranicza się do konstatacji trudności i zapisu błędów fonetyczno-fonologicznych”, tymczasem, zdaniem logopedów, diagnoza powinna być: „ciągła, polimodalna i użyteczna dla terapii. Ciągłość diagnozy polega na jej periodycznej powtarzalności zarówno w celach weryfikacyjnych, jak i aplikacyjnych (prognostycznych). Polimodalność warunkuje nie tylko użycie różnorodnych metod i technik diagnozowania, ale także uwzględnienie całościowego, holistycznego ujmowania badanej osoby. Ostatnia, najistotniejsza cecha wskazuje na konieczność każdorazowego modyfikowania programu terapeutycznego dostosowanego do aktualnych osiągnięć i potrzeb badanego dziecka [lub dorosłego pacjenta] oraz wyboru strategii postępowania logopedycznego odpowiednio do rozwoju poznawczego, emocjonalnego i społecznego” (Cieszyńska 2001: 275).

Aby logopeda był przygotowany do postawienia tak wszechstronnej diagnozy, powinien mieć dobre przygotowanie merytoryczne, czyli posiadać kompetencje językowe, komunikacyjne i kulturowe (Grabias 2001: 35). Warunkiem uzyskania tych kompetencji jest sprawny słuch fizyczny, właściwie funkcjonujący słuch fonematyczny i muzyczny, mobilny mózg i wydolną pamięć oraz właściwie funkcjonujący obwodowy układ nerwowy (Grabias 2001: 38). Logopeda najczęściej na podstawie własnej słuchowej interpretacji mowy orzeka o poprawności lub niepoprawności odbieranych wymówień. Oceniając rozwój mowy pacjenta, bierze pod uwagę jego umiejętność mówienia, jak i zdolność do percepcji dźwięków mowy. W okresie kształtowania się mowy dziecka kształtuje się jednocześnie słuch fonematyczny (fonemowy), umiejętność różnicowania dźwięków mowy oraz zdolność asocjacji wzorców słuchowych wyrazów z ich znaczeniem (Kurkowski 2001: 271).

Bardzo ważna w kształceniu logopedycznym jest baza laboratoryjna i warsztatowa, wzbogacona o dydaktyczne środki multimedialne (Walencik-Topiłko, Miklaszewska 2000: 80–84) i pomoce tradycyjne. Do pomocy dydaktycznych, które można wykorzystać w kształceniu logopedycznym, należą także elementarze gwarowe. Ich rola nie została jeszcze dostrzeżona i opisana w literaturze.

Celem artykułu jest pokazanie, że elementarze gwarowe mogą być przydatne w kształceniu słuchowej identyfikacji samogłosek i spółgłosek oraz w zrozumieniu, że niektóre głoski mają charakter polisegmentalny. Możliwości praktycznego wykorzystania elementarzy jako pomocy dydak-

tycznych podczas kształcenia logopedów (i nauczycieli) jest zapewne więcej, ale ich wyczerpujące opisanie nie jest celem tego tekstu.

Podstawą materiałową artykułu jest *Elementarz gwary warmińskiej*. Jego autorami są Izabela Lewandowska, badaczka historii kultury, i Edward Cyfus, pisarz i doskonały znawca dialektu warmińskiego (Lewandowska, Cyfus 2014). *Elementarz gwary warmińskiej* składa się z trzech pięknie ilustrowanych części. Pierwsza część, wydana w 2012 r., nosi tytuł *Rodzina, dom, zagroda*. Opisano w niej trzypokoleniową rodzinę wiejską, jej *gburstwo* 'gospodarstwo' z *rozgortam* 'ogrodzona łąka' i *chałupę* 'dom'. Druga część, zatytułowana *Wierzenia, zwyczaje i obrzędy*, zawiera informacje o tym, jak na Warmii świętowano. Trzeciej części elementarza, i jak do tej pory ostatniej, nadano tytuł *Cztery pory roku*. Kolejno opisano w niej prace w gospodarstwie wiejskim wykonywane wiosną, latem, jesienią i zimą. W *Elementarzu gwary warmińskiej* charakterystyczne cechy dialektu zostały utrwalone w tekstach pisanych, słowniczkach wyrazów gwarowych oraz zapisane w formie werbalnej na płycie CD.

Do kształcenia wrażliwości słuchowej logopedów, ale również nauczycieli, najbardziej przydatne będą elementarze gwarowe tych dialektów, które zachowały w swoim systemie wokalicznym głoski niewystępujące we współczesnym polskim języku literackim. Doskonałym przykładem może tu być dialekt warmiński, w którym oprócz innych jego cech, występują samogłoski ścieśnione: *ú* [ó], *á* [á], *y* [é], ukształtowały się inne niż w polszczyźnie ogólnej kontynuanty samogłosek nosowych i spółgłosek palatalnych *m'*, *p'*, *b'*, *f'*, *v'*. Kolejno będę omawiać przykłady wypisane¹ z *Elementarza gwary warmińskiej*, które mogą być pomocne w odróżnianiu samogłosek ścieśnionych i jasnych, określaniu ich cech artykulacyjnych i akustycznych, kształceniu słuchu fonematycznego umożliwiającego identyfikację złożonych kontynuantów samogłosek nosowych i spółgłosek spalatalizowanych (*m'*, *p'*, *b'*, *v'*, *f'*).

1. Percepcja słuchowa samogłosek ścieśnionych

W ćwiczeniach fonematycznych ważnym zadaniem może być rozróżnianie wyrazów zawierających samogłoski ścieśnione i odróżnienie samogłosek ścieśnionych od samogłosek jasnych. Wymaga to znajomości zapisu fonetycznego tekstu gwarowego na podstawie słuchowej segmentacji nagrania.

¹ Po każdym wypisanym wyrazie podaję w nawiasie numer zapisany cyfrą rzymską i po dwukropku stronę. Cyfra rzymska I oznacza: *Elementarz gwary warmińskiej. Rodzina, dom, zagroda*, cyfra II: *Elementarz gwary warmińskiej. Cztery pory roku*, cyfra III: *Elementarz gwary warmińskiej. Wierzenia, zwyczaje i obrzędy*.

Ułatwieniem w procesie analizy i syntezy dźwięków wymowy gwarowej mogą być zapisy tych tekstów w *Elementarzu*. Nie są to jednak zapisy fonetyczne, ponieważ Edward Cyfus „pisze dosłownie tak jak się mówi” (Lewandowska, Cyfus 2012: 12) i za pomocą liter używanych w polskiej ortografii stara się oddać cechy fonetyczne dialektu. Teksty „Należy czytać dosłownie tak jak jest napisane”, np.: *robzić, bzieda, ziosna, zietrz, pśiwo, mniantko*, itp. (Lewandowska, Cyfus 2012: 12). Taki sposób zapisu powoduje, że w tekstach pisanych *Elementarza* pojedynczym grafemom przypisane są różne realizacje dźwiękowe.

Gwarowy system wokaliczny zawiera pięć samogłosek jasnych *i e a o u* i trzy samogłoski ścieśnione: *é á ó*. Omówię je kolejno.

Samogłoska ścieśniona *é* (< stpol. ě) należy do przednich samogłosek średniowysokich. Głoska ta brzmi w dialekcie warmińskim tak samo jak odbierany słuchowo dźwięk bardzo bliski w brzmieniu ogólnopolskiej samogłosce *y*. Samogłoska ta w *Elementarzu* zapisywana jest literą *y*. W ten sam sposób zapisywana jest samogłoska wysoka *y*, która w dialekcie zrównała się z samogłoską *i*, podobnie jak w innych gwarach północnej Polski. Zamiast dwu głosek: *i, y* na Warmii jest jedna samogłoska przednia, wysoka, wymawiana tak samo po spółgłoskach twardych, jak i po miękkich (Biolik 2014: 64). W *Elementarzu* głoska ta jest zapisywana tak jak w polskim języku literackim: jako *i* po spółgłoskach miękkich i jako *y* po twardych, por. np.: *ksioty* (I: 35) ‘kwiaty’, *ryby* ‘ryby’, *psies zre ze swoji mniski* (I: 33) ‘pies żre ze swojej miski’. Stosowana w *Elementarzu* jedna litera *y* na oznaczenie głoski *é* oraz głoski *y=i* po spółgłoskach twardych² powoduje, że teksty pisane i odtwarzane z płyty CD należy analizować bardzo uważnie, żeby odróżnić te dźwięki, por. przykłady z tekstów pisanych zawierające *é* zapisane literą *y* i ich fonetyczne odpowiedniki: *na niygo* (I: 19) ‘na niego’ [na *ńego*]; *knybelek* (I: 21) ‘kijek’ – [knébelek]; *plot ze sztachytów* (I: 25) ‘plot ze sztachet’ – [płod ze *štaxétóŋ*]; *chlyw* (I: 27) ‘chlew’ – [xléf]; *żywygo* (I: 27) ‘żywego’ – [živégo], *dziywczok* (I: 35) ‘dziewczyna’ – [žévčok]; *pewno na niydziela* (I: 35) ‘pewnie na niedzielę’ – [pevní na *ńěžela*].

Samogłoska ścieśniona *ó* (< stpol. ō) należy do tylnych samogłosek średniowysokich. Jest wymawiana jako głoska pośrednia między średnią samogłoską *o* i samogłoską wysoką *u*. W *Elementarzu* jest zapisywana literą *ó*: *bróny* (I: 27) ‘brony’ – [bróni], *wciórko* (I: 27) ‘wszystko’ – [fćórko], *zaprzóng kónia* (I: 57) ‘zaprzagli konia’ – [zapšónk kóna]; *na wóz* (I: 57) – [na vós]; *zieczór* (II: 57) ‘wieczór’ – [žečór]; *w późno jesiań* (II: 57) ‘w późnej jesieni’ – [f późno ješań]; *jó* (II: 57) ‘ja’ – [jó].

² W zapisach fonetycznych głoskę wysoką, przednią *i=y* oznaczam literą *i*.

Samogłoska ścieśniona *á* (< stpol. *ā*) wymawiana jako dźwięk pośredni między samogłoską niską *a* i średnią *o*, jest zapisywana w *Elementarzu* literą *o*, por.: *w sodzie* (I: 35) 'w sadzie' – [f sáʒe]; *cocka* (III: 57) 'cacka' (bombki choinkowe) – [cácka]; *pogodać* (III: 57) 'pogadać' – [pogodać]; *ziorka* (I: 37) 'ziarka' – [zárka]. Tę samą literę autorzy wykorzystali do oznaczania samogłoski jasnej *o* (> stpol. *ō*), por.: *za płotam* (I: 35) 'za płotem' – [za pʋotam]; *do kosza* (I: 35) 'do kosza' – [do koša].

Słuch fonematyczny oprócz różnicowania fonemów pozwala także je identyfikować. Wymawianie głosek, które nie występują lub pojawiają się rzadziej w polskim języku potocznym, i wielokrotne powtarzanie fragmentów wypowiedzi kształci kinestezę artykulacyjną, ponieważ wzorce kinestetyczno-ruchowe wytwarzają się pod kontrolą słuchu fonematycznego. Brak wzorców kinestetyczno-ruchowych lub brak ich stabilizacji powoduje mylenie głosek. Logopeda na podstawie własnych ćwiczeń artykulacyjnych, mających na celu prawidłową wymowę głosek ścieśnionych, lepiej potrafi ocenić ułożenie narządów mowy właściwe poszczególnym dźwiękom.

2. Kontynuanty samogłosek nosowych

W języku polskim przyjmuje się istnienie dwóch samogłosek nosowych jako kontynuantów dawnych zróżnicowanych iloczynowo głosek nazalizowanych: samogłoski *ę* (< stpol. *ǣ*) i *ą* (< stpol. *ǫ*). Zasady poprawnej wymowy polskiej tych samogłosek zostały ustalone przez Zenona Klemensiewicza w latach 30. XX w. (Klemensiewicz 1973: 15–17). Ich wymowa w języku polskim jest ściśle uwarunkowana położeniem w obrębie wyrazu i sąsiedztwem fonetycznym. Zgodnie z panującym w literaturze językoznawczej przekonaniem, samogłoski nosowe wymawiane są przed spółgłoskami szczelinowymi i przed pauzą akustyczną, przy czym „na końcu wyrazu *ą* wymawiamy zawsze nosowo jak *ą* [...], *ę* jak czyste *e*, wyjątek stanowi podkreślenie osoby, np. ja piszę, on pisze, gdzie dopuszczalna jest nieznaczna nosowość” (Tarasiewicz 2011: 189). Przed spółgłoskami półotwartymi samogłoski nosowe ulegają denazalizacji, a przed spółgłoskami zwarto-wybuchowymi i zwarto-szczelinowymi w polskim języku literackim są wymawiane jako połączenie samogłosek ustnych i spółgłosek nosowych (tzw. nosowość konsonantyczna) (Kram 1981: 33–34; Tarasiewicz 2011: 188–189; Myszka 2014: 49–50).

Współcześnie w polskim języku ogólnym występuje tendencja do wymowy dyftongicznej, a „cechą dominującą głosowych odpowiedników *ę*, *ą* w pozycji przed spółgłoskami szczelinowymi i przed pauzą jest obecność na

początku ich czasowego przebiegu segmentu o cechach [e], [o], a na końcu – segmentu charakteryzującego się tylnym i zarazem wysokim położeniem języka” (Dukiewicz, Sawicka 1995: 35). Ponadto badacze zwracają uwagę, że „Poliftongiczny i/lub asynchroniczny przebieg odpowiedników *ę*, *ą* zazwyczaj nie jest przez rodowitych użytkowników języka polskiego zauważany. Główną tego przyczyną jest pisownia i tak zwane słyszenie fonemiczne” (Dukiewicz, Sawicka 1995: 35), które przejawia się tym, że poszczególne głoski są w odczuciu przeciętnych użytkowników języka jednostkami niepodzielnymi.

W dialekcie warmińskim nie występują samogłoski nosowe. Analiza tekstów pisanych i mówionych (odtworzonych z płyt CD) zamieszczonych w *Elementarzu* pozwala uświadomić, że głoski te w dialekcie są „polisegmentalne i że segmenty, z których się składają, można wyodrębnić za pomocą słuchu” (Dukiewicz, Sawicka 1995: 35).

W wygłosie przed pauzą kontynuantem nosówki przedniej jest w dialekcie warmińskim głoska wymawiana tak samo jak niska samogłoska *a*, w *Elementarzu* zapisywana literą *a*: por.: *na niydziała* (I: 35) ‘na niedzielę’ – [na ńézela]; *kokosz psije woda z tygelka* (I: 37) ‘kura pije wodę z garnuszka’ – [kokoś psije voda s tigelka].

Odpowiednikiem tylnej samogłoski nosowej w wygłosie jest głoska wymawiana tak samo jak ścieśniona samogłoska *o*, w tekstach *Elementarza* zapisywana literą *ó*, por.: *na nió* (I: 17) ‘na nią’ – [na ńó]; *za steckó só* (I: 35) ‘za ścieżką są’ – [za steckó só]; *z gołó głowó* ‘z gołą głową’ – [z goúó guovó]. Ten sposób wymowy i zapisu nie jest jednak konsekwentny, bo obok znaku *ó* są wyrazy, w których tylną nosówkę zapisano literą *o*: *zielóno troua* (I: 37) ‘zieloną trawę’ – [żelónó trava]; *prawo ranka* (I: 19) ‘prawą rękę’ – [pravó ranka]; *parchinowo koszula* (I: 19) ‘flanelową koszulę’ – [parxinovó košula], *pasó sia* ‘pasa się’ (I: 31) – [pasó śa]. Grafem *ó* kontynuuje też nosówkę tylną przed spółgłoską półotwartą: *za cholewa wetchnól loselka* (I: 19) ‘za cholewę wetknął oselkę’ – [za xoleva vetxnóu oseuka]; *wyjnól fejfka z gamby* (II: 54) ‘wyjął fajkę z gęby’ – [vijnóu fejfka z gamby].

Odpowiednikami samogłosek nosowych *ę*, *ą* w pozycji przed spółgłoskami szczelinowymi są na Warmii głoski wymawiane polisegmentalnie, słuchem odbierane jako dyftongi [aj], [ój]. Nosówkę przednią *ę* na Warmii kontynuuje dyftong [aj] zapisywany jako *aj*, por.: *gajsi* (I: 31) ‘gęsi’ – [gajsi]; *kele stodoły stoi wyprzajżóny wóz* (I: 27) ‘obok stodoły stoi wyprzeżony wóz’ – [kele stoduú stoi vipśajżoni wós]. Kontynuantem tylnej samogłoski nosowej *ą* jest dyftong [ój] zapisywany jako *ój*, por.: *łuziójzane na ketach* (I: 27) ‘uwiązane na łańcuchach’ – [użóizane na ketax], *zaziójzala szorc* (I: 17) ‘zawiązała fartuch’ – [zażóizua šorc]; *gałójkzi* (I: 21) ‘gałązki’ [gaúójski]; *wójsko struga* (I: 31) ‘wąską strugą’ – [vójskó struga]; *wójsy* (I: 17) ‘wąsy’

– [wójsy], *wójchoł i smakowoł ziamnia* (II: 11) ‘wachał i smakował ziemię’ – [wójsau i smakovau ziamnia]. Należy jednak zwrócić uwagę, że dyftongi te są artykułowane jako głoski ustne. Wymowa samogłosek wysokich z rezonansem nosowym jest trudniejsza niż artykulacja ustna (Dłuska 1983: 54).

W kształceniu umiejętności słuchowej identyfikacji głosek z ich brzmieniem fonetycznym mogą być przydatne również realizacje werbalne odpowiedników *ɛ*, *ɑ* przed spółgłoskami zwarto-szczelinowymi i zwarto-wybuchowymi. Ich wymowę przed zwarto-wybuchowymi można obserwować w przykładach: *lojczulek rómbzie siekyró* (I: 33) ‘ojczulek rąbie siekierą’ – [ɭojčulek rómbže šekéró]; *na wóndka* (I: 31) ‘na wędkę’ – [na wóntka]; *z krótkami rankowami* (I: 21) ‘z krótkimi rękawami’ – [s krótkami rankávami] i przed zwarto-szczelinowymi w przykładach: *w prawy rance* (I: 17) ‘w prawej ręce’ – [f pravé rance]; *noziancy ciasu siedzi* (I: 41) ‘najwięcej czasu siedzi’ – [nažanci časú šeži]; *w livy rónčce* (I: 21) ‘w lewej rączce’ – [v livi rónčce]; *pomniandy dwóma zielgami szczepami* (I: 25) ‘pomiędzy dwoma wielkimi drzewami’ – [pomnianzi dvóma želgami ščepami]; *sztyrokanciasto* (I: 27) ‘czterokąciasta (prostokątna)’ – [štirokančasto]. Jak widać, wymowa gwarowa różni się od poprawnej wymowy ogólnopolskiej.

We współczesnym polskim języku mówionym można obserwować rozchwianie reguł dystrybucji synchronicznej i asynchronicznej wymowy samogłosek nosowych, co może prowadzić do zaniku samogłosek nosowych jako głosek trudniejszych, wymagających więcej wysiłku artykulacyjnego. Przyczyną tego procesu może być wpływ wymowy gwarowej i zanik nosowości pod wpływem języków obcych (Greszczuk 2014: 29–30), ale warianty występujące w polszczyźnie ogólnej mogą być też uwarunkowane ewolucją języka (Mycawka 2015: 77), niemniej jednak zalecane wzorce ortoepiczne nie uległy zasadniczym zmianom (Dunaj 2003: 125–126).

3. Odpowiedniki gwarowe ogólnopolskich spółgłosek *m*, *b*, *p*, *v*, *f*

Ważną cechą języka polskiego jest odróżnienie spółgłosek twardych i ich miękkich odpowiedników. Przy wymowie spółgłosek miękkich narządy mowy przyjmują układ zbliżony do wymowy samogłoski *i*, który „odznacza się silnym przesunięciem masy języka ku przodowi jamy ustnej oraz silnym wypukleniem jego grzbietu” (Wierzchowska 1971: 178). Wymowa spółgłosek miękkich dwuwargowych i wargowo-zębowych jest trudna, ponieważ oprócz zwarć i szczelin wytwarzanych przez wargi lub dolną wargę i zęby, dodatkowo masa języka przesuwana się ku przodowi jamy ustnej i wysklepia

w kierunku podniebienia twardego. Spółgłoski te w polskim języku ogólnym wymawiane są najczęściej asynchronicznie i po spółgłosce miękkiej słychać dźwięk zbliżony do *i* (Wierzchowska 1971: 184). W dialekcie warmińskim spółgłoski *m'*, *b'*, *p'*, *v'*, *f'* nie występują, a ich gwarowe odpowiedniki są artykułowane inaczej niż w języku ogólnopolskim.

Spółgłoska *m'* jest na Warmii wymawiana jako dźwięk złożony z twardej nosowej spółgłoski *m* i palatalnej nosowej spółgłoski *ɲ*. Głoska ta w *Elementarzu* jest zapisywana literami *mni*, por.: *mniski* (I: 43) 'miski' – [mńiski], *mniotła* (I: 43) 'miotła' – [mńotłɔ]; *mniyszozupa* (I: 49) 'miesza zupę' – [mń-észɔ zupa]; *suszy sia mniantka* (I: 49) 'suszy się miętka' – [suši śɔ mńantka]; *wynosić na mniedza kamnianie* (I: 59) 'wynosić na miedzę kamienie' – [vinošić na mńežɔ kamńiane]; *mniyszać* (I: 59) 'mieszać' – [mńéšɔć]; *smakował ziamnia* (II: 11) 'smakował ziemię' – [smakovaɯ žamńɔ].

Spółgłoska *p'* jest wymawiana segmentalnie, jako dźwięk złożony z twardej głoski *p* i palatalnej głoski *ɕ*, zapisywana w *Elementarzu* literami *psi*, por.: *psies* (I: 29) 'pies' – [pśes]; *przy chałupsie* (I: 29) 'przy chałupie' – [pši xaɯupsie]; *siedzi ópa i klepsie młotkam kosa* (I: 33) 'siedzi dziadek i klepie młotkiem kosę' – [śeži ópa i klepsie młotkam kosa]; *psietruszki i marchsi* (I: 35) 'pietruszki i marchwi' – [pśetruški i marxši].

W podobny sposób wymawiana jest spółgłoska *b'* – dźwięczny odpowiednik *p'*. Jej realizacja obejmuje dźwięk złożony z twardej głoski *b* i palatalnej głoski *ɕ*, zapisywany w *Elementarzu* literami *bzi*, por.: *bzioty szorc* (I: 19) 'biały fartuch' – [bžɔɯi šorc]; *zbziyrać* (I: 61) 'zbierać' – [zbžéɔɔć]; *robzić* (I: 60) 'robić' – [robžić].

Spółgłoska *v'* ma w gwarze warmińskiej odpowiednik w postaci palatalnej głoski *ʒ*, zapisywany w *Elementarzu* dwuznakiem *zi*: *zidać* (I: 31) 'widać' – [židać], *na zieczerza* (I: 31) 'na wieczerzę (kolację)' – [na žečežɔ]; *zielgo stodoła* (I: 27) 'wielka stodoła' – [želga stodoɯɔ]; *ziśniowe szczepy* (I: 35) 'wiśniowe szczepy (drzewa)' – [žišńove ščepi]; *z zionuszkam na głozie* (I: 15) 'z wianuszkami na głowie' – [z žanuszkam na głože]; *z ksiotków* (I: 21) 'z kwiatków' – [s kšotkóf]; *zidać sod* (I: 25) 'widać sad' – [židać sát]; *ziszó tygle* (I: 29) 'wiszą garnki' – [žišó tiple].

Ogólnopolska spółgłoska *f'* w dialekcie nie występuje, jej odpowiednikiem jest głoska wymawiana jak *ś*, np. *traścić* 'trafić'.

Zdolność odróżniania dźwięków mowy kształtuje się w dzieciństwie. Aby później odróżniać i poprawnie identyfikować głoski występujące w gwarze, potrzebny jest dobry słuch, koncentracja i znajomość gwarowego systemu fonetycznego. Zapis fonetyczny dłuższego tekstu gwarowego zmusza do refleksji nad językiem, rozwija słuch, jak też pozwala obserwować zmiany zachodzących w języku.

W jednym krótkim artykule nie sposób omówić wszystkich charakterystycznych cech gwary warmińskiej utrwalonych w *Elementarzu*. Inne cechy przydatne w kształceniu umiejętności słyszenia, identyfikacji dźwięków i transkrypcji fonetycznej odbieranych sygnałów możliwe są na podstawie dłuższych wypowiedzi gwarowych. W każdej części *Elementarza* znajdują się obszerniejsze teksty pisane i nagrane na płycie CD, które do tego celu można wykorzystać. Na ich podstawie można ćwiczyć nie tylko zdolność słuchowego różnicowania fonemów oraz analizy i syntezy dźwiękowej tekstu, ale także zapis fonetyczny oraz umiejętność odróżniania głosek i liter, bowiem w praktyce sporo problemów stwarza „właściwy zapis odbieranej wypowiedzi, czyli pewna transformacja sygnału akustyczno-audytywnego na odpowiedni znak graficzny” (Krajna 2000: 41).

Za pomocą wielokrotnego powtarzania wzorcowej wymowy gwarowej można dążyć do osiągnięcia wiarygodnej imitacji dźwięku, co może być przydatne w późniejszej praktyce logopedycznej, gdy zajdzie konieczność identyfikacji dźwięków występujących w mowie dziecka i osób dorosłych z zaburzeniami organicznymi, jak dyslalie, dyzartrie (anartria) czy afazje spowodowane uszkodzeniem ośrodków mowy w obrębie kory mózgowej (Wierzchowska 1983: 250–261).

Wnioski

Elementarze gwarowe mogą być pomocą dydaktyczną w kształceniu logopedów i nauczycieli. Mogą służyć do kształtowania słuchu fonematycznego i doskonalenia zapisu fonetycznego wypowiedzi. Identyfikacja dźwięków, które występują w gwarach, a których nie ma już w polskim języku potocznym, może pomóc w rozróżnieniu i identyfikacji dźwięków.

Zgodnie z oczekiwaniami społeczeństwa zawartymi w programach kształcenia, logopeda powinien mieć rozległą wiedzę interdyscyplinarną dotyczącą różnych aspektów realizacji i odbioru wypowiedzi, określone umiejętności praktyczne, a wśród nich umiejętność analizy słuchowej dźwięków mowy oraz wysoki poziom kompetencji językowej i świadomości fonologicznej. Powinien być specjalistą rozstrzygającym wątpliwości z zakresu poprawności językowej, a w szczególności poprawności artykulacyjnej. Logopeda powinien „umieć ocenić, co jest odstępstwem od normy, co efektem indywidualnego tempa i rytmu rozwojowego, co jest zaburzeniem czy wadą wymowy, a co błędem wymowy” (Marciniak-Firadza 2014: 150). W kształceniu tych umiejętności i kompetencji mogą być pomocne elementarze gwarowe. Wśród nich godny polecenia jest *Elementarz gwary warmińskiej*.

Materiały źródłowe

- Lewandowska I., Cyfus E. (2012): *Elementarz gwary warmińskiej. Rodzina, dom i zagroda*. Barczewo.
- Lewandowska I., Cyfus E. (2014): *Elementarz gwary warmińskiej. Cztery pory roku*. Barczewo.
- Lewandowska I., Cyfus E. (2014): *Elementarz gwary warmińskiej. Wierzenia, zwyczaje i obrzędy*. Barczewo.

Literatura

- Biolik M. (2014): *Dialekt warmiński. Fonetyka i fonologia*. Olsztyn.
- Cieszyńska J. (2001): *Diagnozowanie i opis zachowań językowych dziecka z wadą słuchu*. [W:] *Zaburzenia mowy*. Red. S. Grabias. Lublin, s. 275–279.
- Dhńska M. (1983): *Fonetyka polska. Articulacje głosek polskich*. Warszawa–Kraków.
- Dukiewicz L., Sawicka I. (1995): *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Fonetyka i fonologia*. Red. H. Wróbel. Kraków.
- Dunaj B. (2003): *Zagadnienia poprawności językowej 1. Wymowa samogłosek nosowych*. „Język Polski” LXXXIII, z. 2, s. 125–126.
- Grabias S. (2001): *Perspektywy opisu zaburzeń mowy*. [W:] *Zaburzenia mowy*. Red. S. Grabias. Lublin, s. 11–43.
- Gajda S. (2001): *System odmian i jego dynamika rozwojowa*. [W:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Język polski*. Red. S. Gajda. Opole, s. 207.
- Greszczuk B. (2014): *Problemy z tak zwanymi samogłoskami nosowymi we współczesnej polszczyźnie. Aspekt ortoepiczny i ortograficzny*. [W:] *Kultura mówienia dawniej i dziś*. Red. M. Kułakowska, A. Myszka. Rzeszów, s. 28–31.
- Klemensiewicz Z. (1973): *Prawidła poprawnej wymowy polskiej*. Wyd. VI. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Krajna E. (2000): *Problemy słuchowej interpretacji artikulacji*. [W:] *Kształcenie logopedyczne. Cele i formy*. Red. E. Łuczyński. Gdańsk, s. 37–45.
- Kram J. (1981): *Zarys kultury żywego słowa*. Warszawa.
- Kurkowski Z.M. (2001): *Kształtowanie się zdolności słuchowych a rozwój mowy*. [W:] *Zaburzenia mowy*. Red. S. Grabias. Lublin, s. 267–272.
- Marciniak-Firadza R. (2014): *Diagnoza idiolektu pacjenta, czyli dlaczego logopedzie jest potrzebna wiedza o regionalnym zróżnicowaniu polszczyzny*. [W:] *Interdyscyplinarność w logopedii*. Red. A. Hamerlińska-Latecka, M. Karwowska. Gliwice, s. 140–151.
- Mierzejewska H. (2000): *O potrzebie i możliwościach harmonizowania interdyscyplinarnej wiedzy logopedycznej*. [W:] *Kształcenie logopedyczne. Cele i formy*. Red. E. Łuczyński. Gdańsk, s. 10–14.
- Mycawka M. (2014): *Norma językowa na tle procesów historycznojęzykowych*. [W:] *Kultura mówienia dawniej i dziś*. Red. M. Kułakowska, A. Myszka. Rzeszów, s. 74–78.
- Myszka A. (2014): *Ortofonia*. [W:] *Kultura mówienia dawniej i dziś*. Red. M. Kułakowska, A. Myszka. Rzeszów, s. 33–57.
- Styczek I. (1983): *Logopedia*. Warszawa.
- Tarasiewicz B. (2011): *Mówię i śpiewam świadomie. Podręcznik do nauki emisji głosu*. Kraków.
- Walencik-Topińko A., Miklaszewska A. (2000): *Charakterystyka polskich programów komputerowych wspomagających terapię logopedyczną*. [W:] *Kształcenie logopedyczne. Cele i formy*. Red. E. Łuczyński. Gdańsk, s. 80–84.
- Wierzchowska B. (1971): *Wymowa polska*. Warszawa.
- Wyderka B. (2014): *O rozwoju polskich dialektów*. „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”. T. 21(41), z. 2, s. 107.